

КОМПЛЕКСЪТ САЛТОВСКИ СЪОРЪЖЕНИЯ В СУДАКСКАТА КРЕПОСТ

И. А. Баранов, В. В. Майко

Доскоро сведенията за столицата на Кримска Хазария Сугдея се ограничаваха до откъслечни съобщения от византийските писмени източници. Салтово-маяцките хоризонти на Судакската крепост, открити едва през последните години, засега са изучени неравномерно. Изследвана е по-голямата част от жилищните и стопанските комплекси в пристанищната част на Сугдея на територията на средновековното градище, възникнало през втората половина на VII в. на мястото на укрепено ранновизантийско търговско селище и съществувало през цялото средновековие¹. На територията на самата крепост, появила се не по-рано от втората половина на IX в. и служила за хазарски полеви укрепен лагер, подобни комплекси са единични. Както вече е посочвано², този факт не е случаен, тъй като градостроителната политика на хазарите, насочена най-вече към задоволяване военните потребности на хаганата, изкуствено е забавяла териториалното разрастване на Сугдея зад крепостните стени. Естественото разширяване на града е ставало за сметка на увеличаването и препланирането на жилищните квартали.

Много интересен е комплексът салтовски съоръжения, открит на участъка на куртина XV на Судакската крепост. Той включва сграда, разделена с вътрешна стена, пристроена непосредствено към крепостната стена, и разположено на изток от нея, на разстояние 6 м, езическо светилище (Рис. 1). Накратко ще опишем обектите, които досега само се споменават в литературата³. Помещение А на къщата представлява правоъгълно по план съоръжение с размери 4,5 x 4,8 м, ориентирано по оста север-юг. Източната му стена с дължина 4,4 м, дебелина 0,75 м и максимална височина 1,85 м е изградена без спойка с градеж „рибена кост“. Северният ѝ край под ъгъл е прилепен към южната фасада на хазарската отбранителна стена. Фасадата е изградена от изправени варовикови плочи с варов разтвор. Западната стена на помещението А е успоредна на източната и е с дължина 4,8 м, дебелина 0,70 м и максимална височина 0,45. В северната си част тя е изградена върху фундамент от големи пясъчникови блокове. Начинът на градеж е аналогичен на този от

източната стена. Очевидно помещението А не е имало южна стена и е представлявало навес, покрит с керемиди, фрагменти от които се срещат в пълнежа на обекта. На 0,80 м от западната и на 2,90 м от северната (крепостната) стена направо върху пода е зачистено дъното на кръгло по план (1,5 x 1,4 м) ковашко огнище. По радиуса то е било облицовано с малки шистови плочки и камъни, а отвътре с фрагменти от питос, плътно допрени един до друг. Идентификацията на помещението А като занаятчийско се мотивира не само от малкото и фрагментарен археологически материал, но най-вече от намерените крици и производствен шлак. Освен това някои фрагменти от керамиката са покрити с капки метал.

Помещение Б на къщата е с правоъгълна форма с размери 5 x 2,7 м и има обща източна стена с помещението А. От западната стена се запазила само отсечка от фундамента с дължина 2,4 м, който е бил изграден от средни по размер необработени речни камъни. Дебелината на фундамента е 0,60, а височината 0,10 — 0,30 м. Успоредно на северната (крепостната) стена на помещението Б на разстояние от 6 до 20 см от нея, между източната и западната стена на помещението е разположен още един градеж (№ 4) с ширина 0,30 — 0,35 м и височина 0,10 м (един ред). Той е от пет правоъгълни варовикови блока и един шистов. Разстоянието между него и крепостната стена е запълнено с дребни камъни. Градеж № 4 прикрива фундамента на източната стена и съответства на третия ред градеж на западната стена на помещението Б. Разстоянието между градеж № 4 и западната стена е 6 — 8 см. То е запълнено с дребни камъни и шистови плочки. Разстоянието от основата на градеж № 4 до пода на помещението е 0,25 — 0,30 м. Възможно е да става дума за престрояване или частичен ремонт на обекта, тъй като в стратиграфията на слоя под градеж № 4 има натрупан дребен ломен камък и строителен трошляк. На 2,40 м от северната (крепостната) стена и на 0,70 м от западната стена на помещението Б е намерено малко, кръгло по план огнище, почти изцяло разрушено. По радиуса то е облицовано с малки шистови плочки. Диаметърът му е приблизително 0,60 — 0,65 м. Изследването на южната стена на помещението Б засега е невъзможно, тъй като върху нея лежи добре запазен храм от XIV в. Аналози на подобни занаятчийски комплекси, които са съществували вероятно във всеки салтовски аил, се срещат, в частност, при салтово-маяцките постройките на селищата Кордон-Оба и Морское. Добре запазена пещ за топене на желязо е намерена в стария Салтов. В Кордон-Оба занаятчийската работилница е също от две помещения: жилищно и работно, в пълнежа на последното практически не е открит археологически материал⁴.

Втори елемент на комплекса на салтовските съоръжения в Судакската крепост е езическото светилище, разположено на същата площадка, където е и кутригурското каменно капище от втората половина на VII в., разрушено още тогава от земетресение. Особеностите на неговата конструкция са анализирани в много статии⁵. Това свидетелства за определени традиции в местоположението на тюркските езически култови обекти в Сугдея през цялото ранно средновековие. Вероятно това място е било свещено за всички тюрки от града. При възстановяването на ритуалната площадка

салтовци изцяло са нивелирали участъка: ровината е била засипана с битови отпадъци, а мястото на каменните развалини на капището от VII в. е било засипано с ломен камък и чакъл. Засипването е неравномерно: най-малко в горната част на ровината до каменните развалини, а най-много (до 1 м) на дъното на ровината. Върху ломения камък и чакъла е направена нивелировка чрез посипване на пясък, изпълняваща ролята на субструкция. Дебелината на пясъчния слой е 0,06 — 0,15 м. Върху пясъчния слой е била положена скара от пръти с дебелина до 0,3 м, покрита с глинена замазка с дебелина 0,05 — 0,10 м. Глината е жълта, плътна и добре декантирана. При разчистването тя се отлепяше от скарата на хоризонтални пластове. Следи от угъпкване върху глинената замазка не са открити. Обаче в източната част на площадката по цялата дължина на горната част на изкопа върху глинената замазка е нанесен слой бял варов разтвор, примесен с дребен пясък и чакъл. Дебелината му е 4 — 5 см. Има варова замазка, нанесена на площ 2,45 x 1,80 м и продължаваща по горния край на изкопа. Отделни петна от вар се срещат по цялата територия на ритуалната площадка, което позволява да се говори за цялостно покритие (Рис. 4, I). Светилището вероятно е било оградено от четириъгълна каменна ограда, от която се запазил само участъкът на южната стена със западния ъгъл. Тя е изградена от правоъгълни парчета шиста, пясъчник и варовик с глинена спойка. Стената е без фундамент и е изградена върху слоя замазка, покриващ ритуалната площадка, която граничи с описвания градеж с височина 0,3 до 1,5 м. Градежът е бил развален при по-късни престроявания, които са унищожили и западната стена на светилището, граничеща с портата на хазарската отбранителна стена, при повдигането нивото на портата и прокарването на нов път до града по византийско време. На ритуалната площадка на светилището непосредствено на замазания под са зачистени девет огнища с форма на чинии и с диаметър 0,7 — 1,0 м. Огнищата са били разположени на площадката без определен ред на разстояние от 0,5 до 2,0 м едно от друго. Огнищните ями в план са кръгли и овални, дълбочината им е 0,1 — 0,4 м. Огнище № 1 е било оградено с ломен камък и замазано с глина, която почти не се е изпекла под въздействието на огъня. Дъното на огнище № 2 също е имало лещовидна глинена замазка. Останалите огнища са били направени направо върху замазката на пода на площадката и ако се съди по рохкавата почва и пепел, са съществували много кратко време. Може да се предполага, че огнищата са били значително повече, но те не са се запазили, тъй като след обряда свещената пепел с костите на животните и другите предмети, които са били в огъня, са се събирали на определено място. То се е намирало на същото място, където се събирала пепелта в капището от втората половина на VII в., върху каменните развалини на олтара му. Трудно е да се намери аналог на описваното огнищно светилище, тъй като, от една страна, то е слабо изучено, а от друга — тъй като съществува многообразие на формите не само на религиозните представи, но и на култовите обекти на носителите на салтово-маяцката култура. Така например не са открити аналози в култовите комплекси на Маяцкото селище⁶.

Археологическите находки от разглежданите обекти са както от пълнежа на двете помещения на къщата, така и от посипания слой пясък и замазката на ритуалната площадка на светилището, а също така и от мястото, където е била струпвана пепелта от изгорените животни и предмети. Комплексът железни предмети е намерен при разчистването на огнища № 1 и № 2. Ще разгледаме основно затворения комплекс от пълнежа на жилищно помещение Б, което се характеризира с уникално богатство от амфори. Всички находки са разположени на пода на купища, при което по-голямата част от съдовете са натрошени от камъните на разрушените стени, което предполага внезапно унищожаване на обекта или бягство на живущите в постройката. В северозападния ъгъл са разчистени два хромелни камъка един върху друг. Долният камък е разцепен наполовина. Втората част е намерена непосредствено върху градежа на фундамента на западната стена на 1,40 м от другата част.

Керамичният комплекс е представен от седем цели амфори, една аналогична амфора, от която се е запазила само долната част, и две амфороподобни стомни с плоски дръжки: една цяла и голям фрагмент от дъното на другата. Пет от осемте амфори нямат дръжки и ръбове на венчетата, вероятно счупени още тогава, което предполага продължително използване на съдовете, тъй като тялото се възстановява почти изцяло. Това се отнася и до амфороподобната стомна, която също няма дръжка и гърло с венче. Амфорите условно могат да се разделят на няколко групи. Към първата се отнасят трите цели и половината (долната част) на четвъртата амфора. Те са различни по фактура, количество и състав на примесите, характера на набраздяването, но са близки по форма и размери (38 — 44 см). Тялото им е яйцевидно, малките дръжки са залепени под цилиндричнообразни венчета и имат по средата ръб. В долната част на тялото се забелязва слабо изразено стесняване. Амфора № 1 (Рис. 2, 7) е от оранжева глина със загладена повърхност и отделни дребни примеси от шамот и вар. От амфора № 2 (Рис. 2, 2), намерена в една купчина с амфора № 1, е запазена само 1/2 от височината на долната част. Глината е тъмночервена с повече, но дребни примеси от шамот и вар. Набраздяването е широко и дълбоко, малко небрежно, но е добре изразено. На средата, по височина, има остатъци от орнамент, нанесен с бяла ангоба. Амфора № 3 (Рис. 2, 3) е от оранжева глина с големи едри примеси от шамот и вар. Набраздяването е със средна дълбочина, плавно и равномерно. Амфора № 4 (Рис. 2, 4), намерена в една купчина с амфора № 3, е от червена глина, ангобирана, със загладена повърхност и отделни дребни примеси от вар. Набраздяването по тялото е дребно и небрежно, на раменете — дълбоко, плавно и равно. Вариант на амфорите от първа група е съд № 5 (Рис. 2, 5), който има къса шийка, малки, залепени под венчето дръжки, гладко тяло с набраздяване в крайдънната част и плоско вдлъбнато дъно. Оранжевата глина съдържа примеси от вар и шамот. Втората група е представена от амфора № 6, изработена от червена глина, покрита с тънък слой червено-бяла ангоба, с височина 55 см (Рис. 2, 6). Намерена е в един куп с амфора № 5. По основните си морфологични признаци тя е близка до амфорите

от първа група, но има гладки стени с практически неизразено набраздяване и по-изтеглена шийка. Третата група включва две големи амфори (76 — 78 см) със слабо набраздено изтеглено тяло и тясна висока шийка. Амфора № 7 (Рис. 2, 8) е от оранжева глина, слабо набраздена, без венче и дръжки, има примеси от шамот и вар и е намерена на 1,0 м на юг от огнището на помещение Б. Амфора № 8 (Рис. 2, 10) е аналогична на амфора № 7, но е по-тъмна на цвят и има по-тясно изтеглено тяло. Дръжките и венчето са счупени по аналогичен начин. Намерена е в купчина заедно с амфора № 7. Всички описани по-горе групи съдове образуват категорията на т. нар. амфори от причерноморски тип, която има множество варианти⁷. Общоприето е мнението, че те са местно производство с търговско предназначение, което се доказва от намерените големи грънчарски пещи в Западна и Югоизточна Таврика, в частност край с. Морское, Судакски район⁸. Амфорите от този тип са с много широка територия на разпространение и са открити практически във всички ранносредновековни паметници на Крим. В частност, аналогичен комплект амфори е намерен при разкопките на горния хоризонт на помещение Б на жилището, разделено с вътрешна стена, в пристанищната част на Сугдея през 1994 г., която се датира от втората половина на IX — началото на X в.⁹ На 1,80 м от северната (крепостна) стена, непосредствено върху фундамента на западната, на помещение Б е открита компактна купчина парчета от амфороподобна стомна, която е аналогична на един съд от стопанство 5 в селището Кордон-Оба (Рис. 2, 9). Както вече беше отбелязано, тя няма венче и дръжки. Тези амфороподобни стомни, произведени вероятно в Таман, имат достатъчно широки хронологични рамки: втората половина на IX — началото на XI в. Освен амфорите и амфороподобните стомни, на пода на помещението е намерен голям фрагмент от долната част на ангобирана стомна, изработена от червена амфорна глина с примеси от шамот и дребни парченца вар. Дъното е плоско и масивно. По тялото съдът е украсен с линеен орнамент, нанесен с бяла и червена ангоба (Рис. 2, 1). Изпреварвайки описанието на кухненската керамика, ще отбележим, че в пълнежа на помещение Б са намерени не само дребни фрагменти от амфори причерноморски тип и амфороподобни стомни, но и фрагменти от венчето на кафяво глинено ойнохое баклински тип с шарки от бяла ангоба. Вероятно по това време двете последни категории съдове са излезли от употреба. Освен това, в горната част на пълнежа се срещат три фрагмента от големи амфори от светла глина с крушевидна форма и масивни плътни дръжки, излизащи от венчето. В глината са примесени пирити. Подобни амфори, които рядко се срещат в Таврика, в комплексите на Сугдея съществуват, като се започне от границата на IX — X в. и се стигне до началото на XI в. Ще отбележим още, че в пълнежа на горния хоризонт на помещение Б на жилището в пристанищната част на Сугдея (разкопки през 1994 г.) в комплекс амфори, аналогични на описаните осем, се среща фрагмент от горната част на амфора от светла глина¹⁰.

Комплексът кухненска керамика е богат, но еднообразен и типичен за салтово-маяцките паметници в Крим¹¹. Той е представен от гърнета от сива глина с яйцевидно тяло, изработени на ръчно грънчарско колело (два цялостно запазени съда, два големи фрагмента, които позволяват да реконструираме съда, и десетина големи фрагмента от венчета и дънца) (Рис. 3, 16 — 20). Освен различните съчетания на линеен и линейно-вълнест орнамент, на единия от фрагментите има орнамент във вид на пръстовидно притисване по вътрешния ръб на венчето. Отличителна особеност на кухненските съдове от помещение Б е ясно изразената стандартизация на формите им, проявяваща се не само във висококачествената изработка и основните морфологични показатели на съдовете, но и в еднотипността на профилиране на елипсовидното, извито навън венче. Вероятно тези гърнета са се използвали през последния етап на съществуването на салтово-маяцката култура в Крим. Не се отнасят към тези съдове малките фрагменти и малкият цял съд с гладко коническо тяло и плоско, леко извито навън венче. Съдът е с тънки стени, опушен и леко разширен в долната част (Рис. 3, 19). Представлява интерес и намерената миниатюрна, изработена на грънчарско колело паничка от сива глина, която е рядкост за салтово-маяцката култура на полуострова (Рис. 3, 15).

Особено внимание заслужава малката колекция трапезна керамика от сива глина с различни видове излъскан орнамент. Характеристиката на тези съдове, съпоставени както с излъсканата салтово-маяцка, така и с волинцевската керамика, ще бъде описана по-долу при разглеждането на аналогичната керамика от светилището.

Керамичният комплекс на помещение Б се допълва от фрагмент на елипсовидна византийска чаша от бяла глина с релсоподобно венче и с „пъпчица“ на рамото, покрита с петнисто-зелена глеч (Рис. 3, 12). Както вече е посочвано, такава керамика се появява в Таврика не по-рано от средата на IX в.¹²

Комплексът от отделни находки от пълнежа на помещение Б е много беден. Сред железните предмети, освен парчета шлак и крици, има и няколко изделия, изработени в работилница. Това са една мотичка или брадвичка, нож, големи гвоздеи и тока (Рис. 3 — 7, 10, 11). Токите от този тип са широко разпространени сред салтово-маяцките старинни предмети — в частност, в гробовете на некрополите на Кордон-Оба и Судак-VI¹³. Бронзовите предмети са само два: игла и фрагмент от уплътнена халка или пръстен. Стъклените предмети са представени от фрагмент от мънисто от паста с орнамент (Рис. 3, 6) и няколко дребни фрагмента от стъклени съдове. Заслужават внимание трите ашика с нарезки (Рис. 3 — 1, 2), включително и във вид на „рибена кост“, символизираща „дървото на живота“¹⁴. Единият от тях има четири отвора и е залят отвътре с олово. В комплекса от находки се включват и два прешлена за вретено с орнаменти. Единият е украсен с щампован орнамент във вид на соларни знаци върху двете плоскости и линеен отстриани. Другият е с орнамент във вид на няколко концентрични кръга, очертани чрез вдълбавания с триъгълна форма (Рис. 3 — 8, 9). Отделните находки се допълват от три предмета от кремък,

старателно ретуширани (Рис. 3, 3 — 5). Не е изключено това да са предмети, които вторично се използват за обработка на кост и керамика, което се потвърждава и от материалите в други ранносредновековни паметници в Източна Европа, в частност в славянските¹⁵. В края на описанието на комплекса находки от помещение Б ще отбележим блока от варовик с размери 0,35 x 0,30 м, намерен на пода в югозападния ъгъл на обекта. На него ясно е издраскано клеймо във формата на тризъбец (Рис. 1, II). Клейма, аналогични на това, се срещат достатъчно често в прабългарските паметници на Източна Европа, в частност върху блоковете от отбранителните стени на Сугдея, Мангуп, Маяцкото градище, Плиска¹⁶. Срещат се и като графити по съдовете.

Аналогичен, но по-фрагментарен археологически материал има в пълнежа на занаятчийското помещение А. От находките внимание заслужават дръжката и фрагментът от стеничката на амфороподобна стомна от червена глина със засмолена вътрешна повърхност.

Както вече беше посочено, археологически материал от огнищното светилище е намерен в слоя посипан пясък и в замазката на ритуалната му площадка. Представен е от малки фрагменти керамика. Към амфорите се отнася фрагментът от горната част на причерноморска амфора с откъслечно набраздяване. Дребни аналогични фрагменти, както и фрагменти от амфори причерноморски тип, заедно с фрагменти от ойнохое баклински тип, се срещат в слоевете посипан пясък и във варовата замазка. Причерноморските амфори с откъслечно набраздяване несъмнено са местно производство и са съществували през доста дълъг период: първата половина на VIII — първата половина, средата на IX в.¹⁸ Вероятно в дадения случай става дума за един от най-късните варианти амфори от този тип. Кухненската керамика, както и амфорите, се среща във вид на малки фрагменти в слоевете посипан пясък и в замазката на ритуалната площадка, а също и в мястото за пепел в светилището. Морфологически тя е значително по-разнообразна от комплекса, произхождащ от пълнежа на занаятчийското помещение Б. Освен отделни фрагменти от елипсовидни венчета, аналогични на венчетата от гърнетата от пълнежа на помещение Б (Рис. 4 — 2, 3), срещат се съдове с плоски, извити навън и капковидни венчета, украсени с насечки по ръба или дупчици по раменете (Рис. 4 — 4, 5). Интересен е съдът, който е със запазена 1/2 от височината, украсен с „гъсеничен“ орнамент по ръба на венчето и линеен гребеновиден в съчетание с диагонален по тялото (Рис. 4, 9). Като цяло кухненската керамика на светилището в сравнение с комплекса от помещението работилница Б е по-архаична, което се вижда не само от морфологичното разнообразие на формите, но и от по-примитивната технология на изработка на съдовете. Особен интерес представлява фрагмент от венче с дръжка на стомна от оранжева глина с фуниевидно гърло (Д — 14 см). Цялата му външна повърхност, включително и дръжката, е покрита с геометричен орнамент, нанесен с виолетова боя (Рис. 4, 6). Вероятно съдът е бил използван за ритуални цели. В огнищата на светилището са намерени най-вече изделия от желязо, по-голямата част от които не се поддава на

точна идентификация. Сред тях има няколко фрагмента от конски мундшук, част от катинар, цял, силно корозиран катинар, който е от две части, съединени с нитове. Наличието на подобни предмети в салтово-маяцките паметници на полуострова позволява да говорим за високо ниво на развитие на железарството при салтовците от Таврика¹⁹. Не е изключено описваните катинари да са се произвеждали в близко разположената работилница. Ще отбележим, че някои цели катинари, включително с ключовете, са намерени в пристанищната част на Сугдея при изследването на жилищните хоризонти от VIII — IX в. на помещението Б на жилището (разкопки през 1994 г.)²⁰. Бронзовите предмети, намерени в слоя посипан пясък на ритуалната площадка, включват конзола с неизвестно предназначение и отделни парчета шлак.

Излъсканите трапезни съдове, които не са повече от 5 % от керамичния комплекс и в материала от пълнежа на помещението-работилница Б, са намерени в слоя посипан пясък и в замазката на ритуалната площадка на светилището. И в единия, и в другия обект те са представени от дребни фрагменти от стенички и дънца, някои от които позволяват условно да възстановим профила на съда. Повечето от стеничките, изработени от сива или черна глина с примеси от дребен пясък и вар, са украсени с различни варианти на излъскан орнамент, най-често във формата на вертикални сиви или черни излъскани ивици, понякога в съчетание с диагонални, образуващи „мрежа“, или със зигзагообразни. Тези фрагменти могат с еднаква степен на вероятност да бъдат съпоставени или с излъсканата салтово-маяцка, или с определени типове волинцевска керамика, изработена на грънчарско колело. Поради различия в технологията и датировката, не е възможно да се намери връзка на описваните фрагменти с излъсканите съдове от „алански тип“ в Крим от втората половина на X — началото на XI в. Малко вероятна поради разликата в технологията е и тяхната връзка с излъсканата пастирска керамика, която в единични екземпляри се среща в Таврика. Основните типове излъскани амфороподобни стомни и питоси от салтово-маяцката култура в Крим са предмет на анализ в друго изследване²¹. Там е отбелязано и наличието в керамичния комплекс на салтово-маяцките паметници на полуострова на т. нар. делви с по две дръжки на раменете с формата на примка, делви тип I, според класификацията на С. А. Плетньова²². Последните се срещат в Крим в материалите от селището край с. Героевское на Керченския полуостров²³, голям фрагмент от аналогичен съд е намерен в комплекса от VIII — IX в. в пристанищната част на Сугдея (разкопки през 1994 г.)²⁴. Извън пределите на Крим делвите се срещат в слоевете на Фанагория и в някои салтовски паметници в Подоние²⁵. Като цяло за салтово-маяцката култура те са рядкост, например в материалите на Дмитриевския некропол са открити само две²⁶. Във връзка с преминаването на салтовците от Таврика към по-прогресивната византийска технология за производство на трапезна керамика и едната, и другата категория съдове са много голяма рядкост за Крим²⁷. Това, а също и близостта в технологията на изработка и орнаментация на салтово-маяцките излъскани съдове и на определени

типове волинцевска керамика, направена на грънчарско колело, още повече затруднява точната идентификация на фрагментите от описваните обекти.

Към безспорно волинцевските се отнасят само четири фрагмента. Първият е цилиндрично подобно венче на паница с излъскан орнамент върху раменете (Рис. 4, 8). Вторият фрагмент на тялото, украсено с излъскан орнамент, с отвор (за окачване?) (Рис. 4, 7), е също от малък, подобен на паница съд с широко дъно, морфологично близък на описаната по-горе паница. Аналогични съдове се срещат в материалите на Волинцевското селище и особено в Битицкото градище. Те са от тип I и рядко срещани форми по класификацията на С. П. Юренко и А. Т. Смиленко²⁸. В паметниците на салтово-маяцката култура тези съдове се срещат в единични екземпляри. От 236-те съда от Дмитриевския некропол само четири са им технологично близки²⁹. Два други фрагмента от венчета, произхождащи от пълнежа на помещението работилница Б, се отнасят към т. нар. гърнета волинцевски тип (Рис. 3 — 13, 14). Това са съдове с изправени венчета, конусовидно тяло и стръмни рамене — отличителна особеност на керамичния комплекс на волинцевската култура. Аналозите на описваните съдове в Крим са единични. Това е фрагмент от полусферична паничка от кафява глина, украсена с излъскан орнамент във формата на триъгълници, намерен в комплекс от VIII в. в пристанищната част на Сугдея (разкопки през 1994 г.)³⁰, и фрагмент от гърне волинцевски тип, изработено на грънчарско колело, намерен в културния слой на селището край с. Морское, Судакски район. Откриването на първите безспорно волинцевски елементи в Крим ни кара още един път да се върнем към проблема за етническата идентификация на волинцевската археологическа култура, чието решение не е възможно без установяването произхода на керамиката волинцевски тип, изработена на грънчарско колело.

Несъответствието на гърнетата волинцевски тип (по-нататък — ГВТ) на традиционния барелефен керамичен комплекс на славянските култури от третата четвърт на първото хилядолетие е послужило като повод за дискусия, чиито основни насоки се свеждат до изясняването произхода на формата, орнаментите, технологията на ГВТ, етническата принадлежност на производителите и мястото на производството. Ако по въпроса за орнаментите и технологията на ГВТ преобладава почти единно мнение, че с известни резерви тези гърнета могат да бъдат свързани със салтово-маяцката култура³¹, по въпроса за формата мненията са различни. Господстващото мнение за славянската или за аналогичната в славянска среда форма на ГВТ³² се оспорва от някои изследвачи, които смятат, че и тя е салтовска³³. М. И. Артамонов, следвайки своята концепция за славянския етногенезис, и формата, и технологията, и орнаментите на ГВТ смята за непосредствено наследство от пастирско-пенковската култура на Поднестрие³⁴. Въпреки относителното единство на възгледите, въпросът за произхода на ГВТ си остава дискуссионен. Основните гледища се свеждат към твърдението за аланобългарския или славянския етнос на грънчарите, за местни или неместни центрове на производство. С. А. Плетньова смята, че производството на ГВТ е било организирано в славянските селища,

откъдето те са попаднали при салтовците³⁵. П. Н. Третьяков смята производителите на ГВТ за славяни, които са изработвали съдове на територията на салтовската култура³⁶. А. З. Винников, един от първите радатели на диференцирания подход към ГВТ³⁷, смята, че славяните и салтовците, след като са се оказали в новите условия на Донската лесостеп, общувайки, са изработили новите необходими елементи на материалната култура, включително и ГВТ³⁸. През последните години, благодарение на широкомащабните изследвания на Битицкото градище, се налага мнението, изказано от Д. Т. Березовец, според когото ГВТ са изработвани от майсторите на Битица, свързани в една или друга степен със салтово-маяцката култура, за върхушката на славянското общество³⁹. Отбелязва се също, че ГВТ, съобразени с вкуса и традициите на местните грънчари⁴⁰, са били имитации, съобразени с традициите на славянското грънчарство и неговите потребности⁴¹. О. А. Щеглова, като се опира на процентното съотношение в разпространението на ГВТ в славянските паметници, както и А. Х. Халиков, смятат, че производителите на ГВТ са майстори от Битица, които са изработвали съдове, съобразени с именковските традиции на поволжкото керамично производство⁴². В. В. Приймак, като има предвид присъствието на поволжки и уралски компонент в салтово-маяцката култура, смята това предположение за възможно⁴³. Но в такъв случай никак не е ясно защо в Крим, където този компонент е най-ярко изразен, находките от ГВТ не са дори единични, а уникални. О. В. Сухобоков не изключва възможността ГВТ да са изработвани в Битица, макар че безспорни доказателства засега не са открити⁴⁴. Според него, появата на ГВТ е резултат от културното влияние на близките на салтовци племена⁴⁵.

Както вече беше посочвано няколко пъти, територията на разпространение на ГВТ включва не само левия и десния бряг на Поднепровието, а също и Подонието, където те се определят като внос. Освен това анализът на ГВТ, направен по специално разработена методика, доказва тяхната технологична нееднородност⁴⁶. Така например тъкмо съдовете от най-съвършения технологичен тип IV, вариант В, технологично подобен на салтово-маяцката излъскана посуда⁴⁷, се срещат сред салтово-маяцките паметници като внос, преобладават и в материалите на Битицкото градище. Тяхното процентно съотношение в славянските паметници е незначително и наистина се увеличава с приближаването към Битицкото градище. Фрагменти от именно такива ГВТ са открити в описвания комплекс, както и в материалите на селището край с. Морское.

Самата форма на гърнето с изправено венче е широко разпространена, среща се у много народи през различни исторически периоди и не е нещо характерно само за волинцевската култура. Във връзка с това не е изключено на десния бряг на Днепър ГВТ, с изключение на тип IV, вариант В, които там са единични, да са възникнали на местна почва като едно от направленията в еволюцията на керамичното производство на поляните. Прототипи на ГВТ лесно се откриват в барелефните ранни гърнета, изработени на грънчарско колело, с изправено венче, в пражко-пенковските находки от VI — VII в. на този регион, които по отношение на ГВТ хроно-

логично са по-ранни⁴⁸. Тези вероятно общи тенденции за славянското грънчарство от VIII — IX в. са намерили израз и в появата на ГВТ по левия бряг на Днепър, въпреки че подосновата на волинцевската култура тук е била малко по-друга. Като изхождаме от това, можем да твърдим, че определена част от ГВТ от левия бряг на Днепър, а именно тип III, вариант Б, и тип IV, варианти А и Б⁴⁹, възникват на местна почва. Оттук става ясно защо грънчарите на Битица, която е била опорен пункт на Хазария в славянските земи, са използвали именно тази форма на съдовете, позната и харесвана от славяните, и са придавали на производството на ГВТ стоков характер. Това е било взаимноизгодно и е укрепвало икономическите позиции на хаганата в славянските земи. Резултат от това е появата на ГВТ, тип IV, вариант В, които са се разпространили извън пределите на волинцевската култура, включително, както става ясно, и в Крим. С дейността на грънчарите от Битица е свързана и появата на аналогични по технология паници, изработени на грънчарско колело, чиито фрагменти са открити в описвания комплекс и които също са служели за обмяна или продажба. Ще посочим още, че тези паници имат прототипи във волинцевския керамичен комплекс, които изобщо отсъстват от салтово-маяцкия. Що се отнася до етноса на битицките грънчари, както и до етническата идентификация на гарнизона на градището, ще отбележим, че това е от второ-степенно значение за проблема, който разглеждаме. Обаче не е изключена връзка на някаква тяхна част с потомците на пастирско-пенковската култура, която ние тълкуваме по-различно от М. И. Артамонов като полиетническа.

В заключение ще отбележим, че в комплекса салтово-маяцки постройки на участъка от куртина XV на Судакската крепост първоначално през средата на VIII в. възниква оградено огнищно светилище, което покъсно, през средата на IX в., е оградено с крепостна стена, заменяща южната стена на оградата. Ще отбележим още, че крепостната порта е била разположена непосредствено до култовия обект. В същото време до крепостната стена се пристроява сграда, разделена от вътрешна стена, едно от помещенията на която е свързано с железарството. Съпоставката на археологическия материал свидетелства за функционирането на целия комплекс до втората четвърт на X в. Това се потвърждава и от намерената в културния слой, покриващ огнищното светилище, медна монета от Константин VII (сред 945 г.), сечена в Константинопол. Всичко това още веднъж доказва, че вътрешното крепостно пространство по време на хазарите се е използвало само за военни цели и отчасти за култови. За това свидетелства и железарската работилница, която е била вероятно не само една, и също е служела преди всичко за нуждите на хазарската войска.

Бележки

¹ Фронжуло, М. А. Раскопки в Судак. — В: Феодальная Таврика. К., 1974, 139 — 150; Баранов, И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости. — В: Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях

Востока и Запада в XII—XVI вв. Ростов-на-Дону, 1989, с. 47; Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи. — В: Проблемы на прабългарската история и култура. С., 1991, 145—159; Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе Судакской крепости. — В: Археологические исследования в Крыму 1993 год. Симферополь, 1994, 43—47.

² Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., с. 158.

³ Пак там, 157 — 158; Баранов, И. А., В. В. Майко, Пастирско-пенковската култура и проблемът за разселването на прабългарските племена от Средното Поднепровие и Таврика. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. Велико Търново, 1995, 71—74.

⁴ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). К., 1990, с. 82, рис. 26; Бородулин, В. Г. Залізоплавильний горн із Старого Салтова. — Археологія. 1986, № 54, с. 96.

⁵ Баранов, И. А. Болгаро-хазарский горизонт..., 147—149; Баранов, И. А., В. В. Майко. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики. — В: Старожитності Русі-України. К., 1994, 99—101.

⁶ Вишников, А. З., Г. Е. Афанасьев. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж, 1991, 99 — 104.

⁷ Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1970; Антонова, И. А., В. Н. Даниленко, Л. П. Ивануга, В. И. Кадесн, А. И. Романчук. Средневековые амфоры Херсонеса. — АДСВ. 1971, Вып. 7, 81 — 101.

⁸ Фрошдзуло, М. А. О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму. — В: Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968, 133—151.

⁹ Баранов, И. А., В. В. Майко, А. В. Джанов. Раскопки средневековой Сугдеи. — В: Археологические исследования в Крыму 1994 год. Симферополь, 1995 (под печат).

¹⁰ Пак там.

¹¹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., 86—101.

¹² Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 24, рис. 7.

¹³ Пак там, с. 128, рис. 48 — 2, 3.

¹⁴ Нахаметян, В. О назначении знаков на астрагалах (салтово-маяцкая культура). — В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, с. 78.

¹⁵ Майко, В. В. Шляхи еволюції гончарного ремесла східних слов'ян Середнього Подніпров'я VIII—IX ст. (на прикладі поселення Обухів II). — В: Українське гончарство. Кн. I. К., 1993, 190 — 195.

¹⁶ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 57, рис. 20, I; Герцен, А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа. — МАИЭТ. Вып. I. Симферополь, 1990, с. 253, рис. 18, 30; Нахаметян, В. Е. Знаки строителей на камнях Маяцкого городища. — СА, 1988, № 3, С. 99, рис. 7, 98, 100, 101; Димитров, Я. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. — В: Плиска-Преслав. Т. 6. 1993, с. 70, рис. 1, 31.

¹⁷ Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе..., с. 44.

¹⁸ Фрошдзуло, М. А. О раннесредневековом ремесленном производстве..., 133 — 151; Золотарев, М. И. Херсонесский гончарный комплекс VIII — IX вв. — В: Византия и ее провинции. АДСВ, 1982, 145 — 148; Рыжова, Л. А. Гончарная печь VIII — IX вв. вблизи Херсона (в районе Радиогорки). — Пак там, 149—156.

¹⁹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 81.

²⁰ Баранов, И. А., В. В. Майко, А. В. Джанов. Пос. съч.

²¹ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., 100—101.

²² Плетнева, С. А. На славяно-хазарском пограничье. М., 1989, с. 137.

²³ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., с. 100, рис.

²⁴ Баранов, И. А., В. В. Майко. Отчет об археологических исследованиях в Судакской крепости и на посаде средневековой Сугдеи в 1994 г. Рис. 52, б. — В: Архив КФ ИА НАН Украины.

²⁵ Атавин, А. Г. Лощеная керамика средневековой Фанагории. — БС, № 1. М., 1992, с. 195, рис. 4, 1.

²⁶ Плетнева, С. А. Указ. соч., с. 137.

²⁷ Баранов, И. А. Таврика в эпоху..., 99—101.

²⁸ Смиленко, А. Т., С. И. Юренко. Восточные славяне в VIII — IX вв. — В: Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990, с. 281, рис. 60—8, 10, 11.

²⁹ Плетнева, С. А. Указ. соч., 136 — 137.

³⁰ Баранов, И. А., В. В. Майко. Раскопки в портовом районе..., 43—44.

³¹ Березовец, Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури. — Археологія, 1965, Т. 19, с. 57; Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами. — СА, 1962, № 1, с. 91; Третьяков, П. Н. По следам древних славянских племен. М., 1982, с. 131; Петрашенко, В. О. Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. К., 1992, с. 38.

³² Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен..., с. 91; Ляпушкин, И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, 1958, № 74, с. 40; Флёров, В. С. Лощеная керамика салтово-маяцкой культуры как исторический источник. Автореф. дис. к. и. н. М., 1981, с. 3, 4; Белинская, Л. И. К вопросу о связях славян и племен салтовской культуры. — В: Проблемы археологии Сумщины. Тез. докл. Сумы, 1989, с. 73.

³³ Березовец, Д. Т. Указ. соч., с. 57; Седов, В. В. Восточные славяне в VI — XIII вв. — В: Археология СССР. М., 1982, с. 137; Щеглова, О. А. Ранние элементы в керамическом комплексе памятников волынцевского типа. — КСИА АН СССР, 1987, Вып. 187, с. 22.

³⁴ Артамонов, М. И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении. — СА, 1990, № 3, 277, 280.

³⁵ Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен..., 91, 93.

³⁶ Третьяков, П. Н. Указ. соч., с. 133.

³⁷ Вишников, А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж, 1984, с. 141.

³⁸ Вишников, А. З. Контакты донских славян с алано-болгарским миром. — СА, 1990, № 3, 124—137.

³⁹ Березовец, Д. Т. Указ. соч., с. 55; Щеглова, О. А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв. Причины смены культур. — В: Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара ИИМК АН СССР. СПб., 1991, с. 47; Ляпушкин, И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа. — КСИА АН СССР, 1959, Вып. XXIX—XXX, 76, 77; Сухобоков, О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. К., 1992;

Григорьев, А. В. О роменской культуре в среднем Подесенье. — В: Чернигов и его округа в IX—XIII вв. К., 1988, с. 68; Петрашенко, В. О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї. — Археологія, 1989, № 2, с. 43; Приймак, В. В., Л. И. Белинская. Охранные раскопки археологических памятников конца I — начала I тысячелетия на Сумщине. — В: Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Тез. докл. и сообщ. Полтава, 1989, 65, 64.

⁴⁰ Юренко, С. П. Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. (волинцевская культура). Автореф. дис. к. и. н. К., 1983.

⁴¹ Петрашенко, В. О. Слов'янська кераміка..., с. 38.

⁴² Щеглова, О. А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—IX вв. в Среднем Поднепровье. Автореф. дис. к. и. н. М., 1987, с. 10.

⁴³ Приймак, В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII — початку IX ст. Суми, 1994, с. 11.

⁴⁴ Сухобоков, О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя..., с. 22.

⁴⁵ Пак там, с. 108.

⁴⁶ Майко, В. В. Про походження гончарних горщиків волинцевського типу. — Археологія, 1994, № 4, 134—145.

⁴⁷ Пак там, с. 138, рис. 4, 7—10.

⁴⁸ Майко, В. В. Эволюция техники гончарного производства у населения Среднего Поднепровья I тыс. н. э. — В: Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. К., 1987, 104 — 105.

⁴⁹ Майко, В. В. Про походження гончарних горщиків..., 134 — 138, рис. 3, 4.

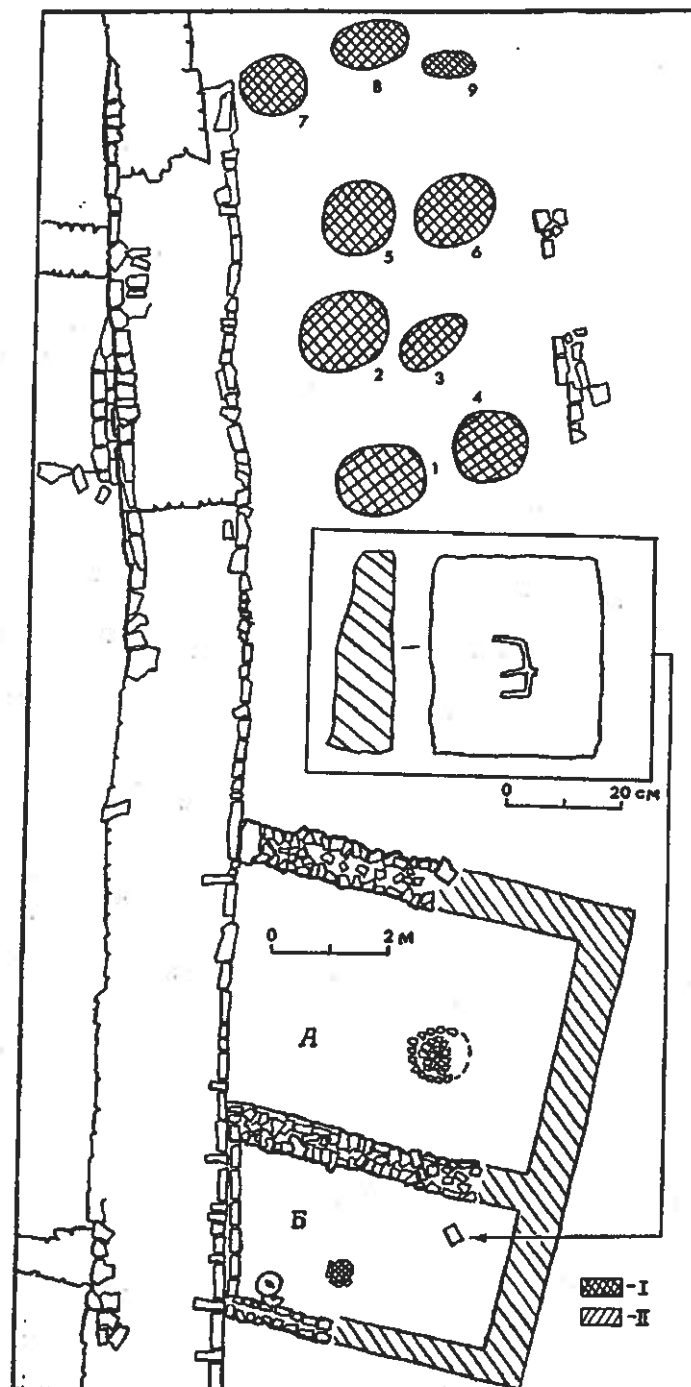

Рис. 1. План на салтовските съоръжения на участъка на куртина XV на Судаската крепост. I — огнища, II — реконструкция на градежа.

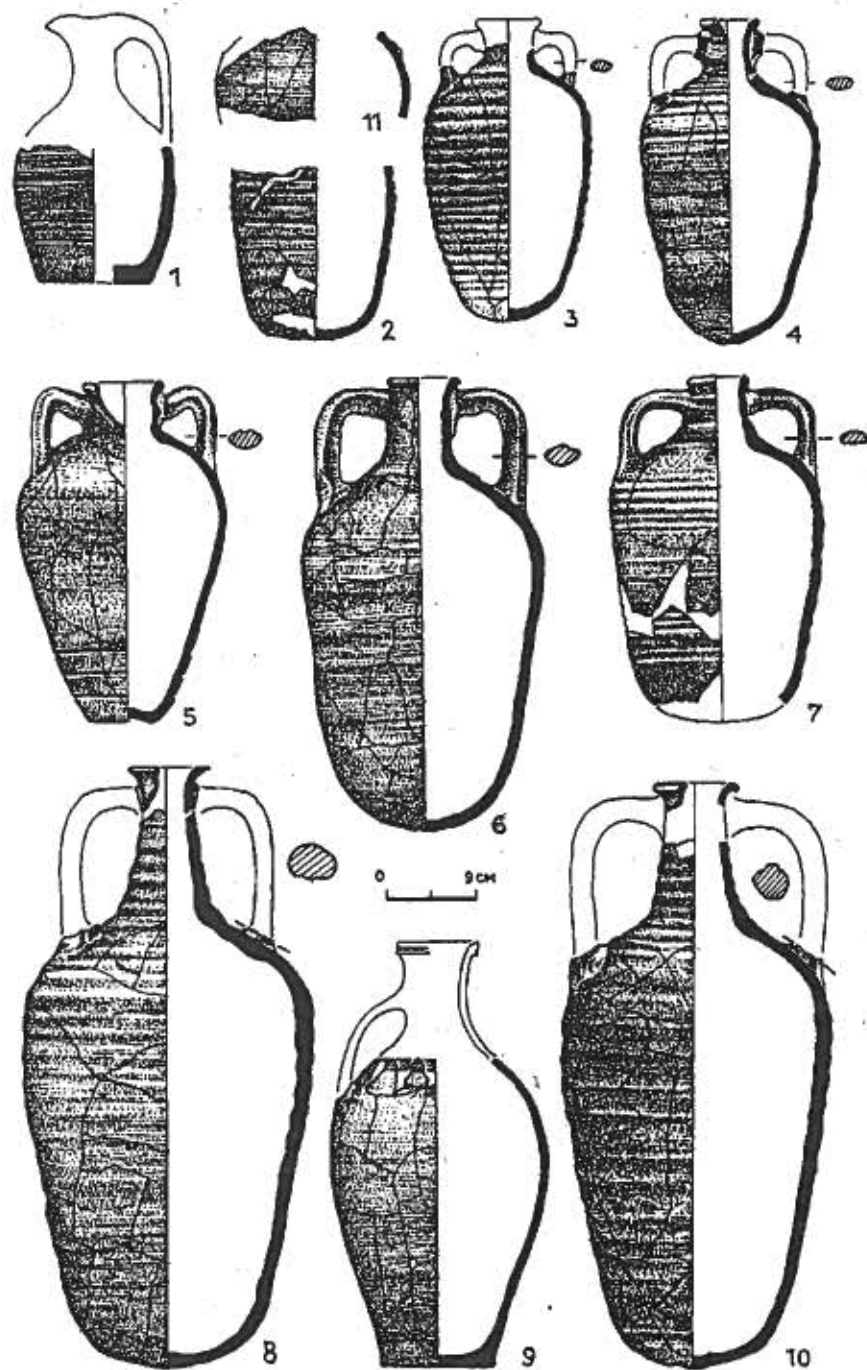

Рис. 2. Комплекс от амфори от пода на помещението работилница Б.

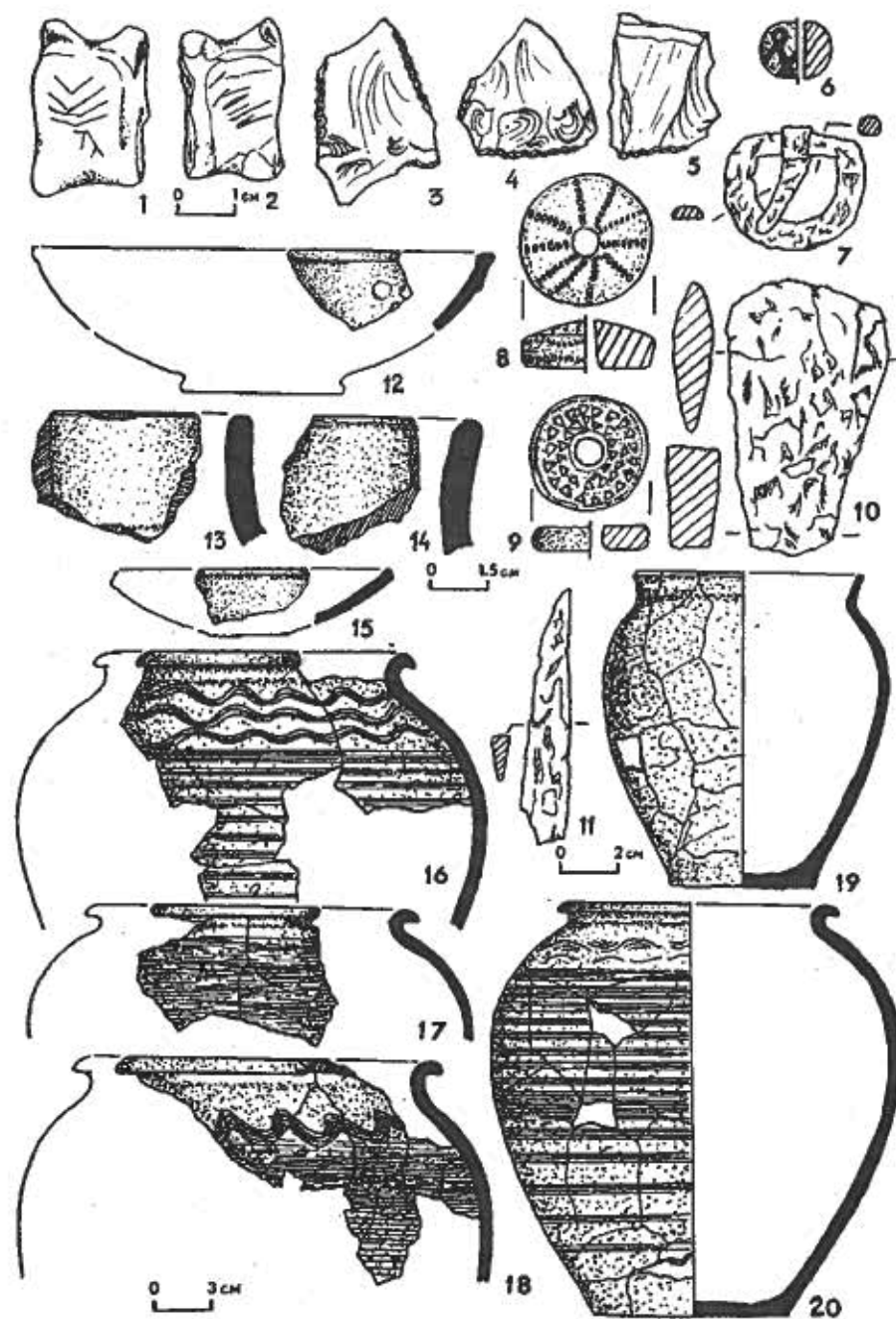

Рис. 3. Помещението работилница Б. Материал от пълнежа.
1, 2 — кост; 3 — 5 — кремък; 6 — стъкло; 7, 10, 11 — желязо; 8, 9, 12 — 20 — глина.

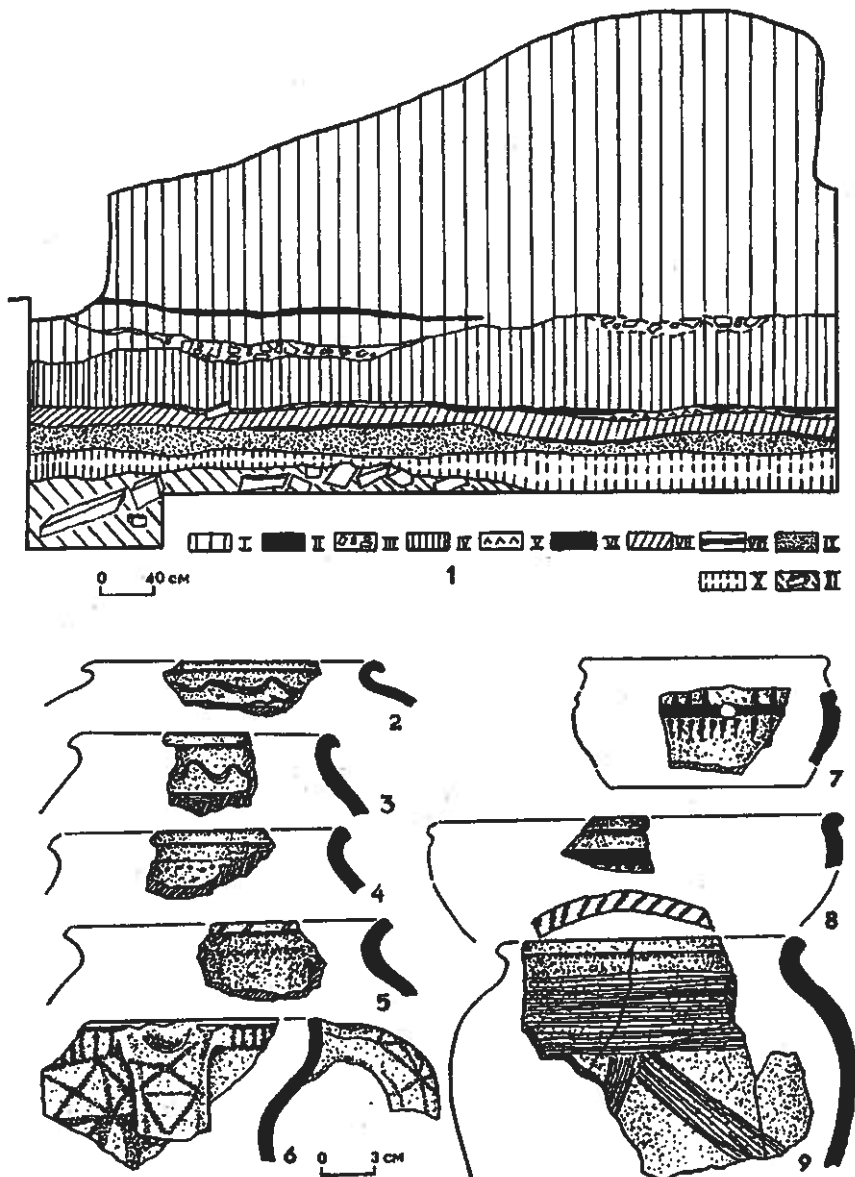

Рис. 4. Огнищно светилище. Материал от слоя насипан пясък и замазката на ритуалната площадка и стратиграфия на обекта.

I — слой от XIV в., II — слой от пожар, III — слой от развалените стени от XIII в., IV — слой от X — XI в. и XII — XIII в., V — варова замазка, VI — огнища на светилището, VII — слой от глина, VIII — дървена скара, IX — слой от пясък, X — слой от ломен камък, XI — развалини на капището.